

Степан Перепелиця

**БУКОВИНСЬКІ ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ XV – XVI СТОЛІТЬ
ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЮ МОВОЮ**

У статті висвітлено історію становлення і розвитку церковнослов'янської писемності на Буковині в XV – XVI століттях, а також оцінку цього процесу різними вченими. Показано жанрову різноманітність тогочасних писемних пам'яток, наведено окремі зразки найважливіших із них.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, південнослов'янський вплив, середньоболгарська мова, Євангеліє, епітафія, літопис, напис.

Stepan Perepelytsia

Буковинские письменные памятники XV – XVI веков на церковнославянском языке

В статье освещается история становления и развития церковнославянской письменности на Буковине в XV – XVI вв., а также оценка этого процесса разными учеными. Показано жанровое разнообразие письменных памятников того времени, приведены отдельные образцы наиболее важных из них.

Ключевые слова: церковнославянский язык, южнославянское влияние, среднеболгарский язык, Евангелие, эпитафия, летопись, надпись.

Stepan Perepelytsia

Bukovyna writing sights are XV – XVI ages church by a slovyansky language

In the article history of becoming and development of the church slovyansky written language lights up on Bukovini in XV – XVI ages, and also estimation of this process by different scientists. The genre variety of that time writing sights is rotined, the standards of major are from them.

Key words: church slavonic language, more South slovyanskiy influence, middling Bulgarian, Gospel, epitaph, chronicle, inscription.

Буковина, яка входила від сер. XIV до останньої чверті XVIII ст. до складу Молдавського князівства, була з часу його заснування (1359 р.) і аж до 1564 року політичним, економічним і культурним центром Молдавської держави, доки столицю із Сучави не перенесено в центр Молдавії – до Ясс. Упродовж усієї цієї доби (сер. XV – XVI ст.) український фактор відігравав дуже важливу роль у державному й культурному житті Молдавії. Деякі румунські історики та філологи, намагаючись викреслити все українське з історії тогочасної Молдавії, висунули в свій час антинаукову теорію, згідно з якою Молдавія існувала ще до XIV ст. і навіть мала власну латино-румунську писемність, яка нібито на початку XV ст. (за часів О. Доброго) насильно була замінена слов'янською. Насправді волохи в XIV ст. не мали власної писемності. Перші пам'ятки румунською мовою з'являються лише в XVII ст., коли починається розширення сфери вжитку молдавської мови. Початок цьому поклав молдавський господар Василе Лупу. На Яському соборі 1642 р., що відбувся за його сприяння, уперше було визначено відправляти літургію молдавською мовою, яка відтоді поступово стала витіснити собою староукраїнську – з офіційного вжитку, а церковнослов'янську – з богослужіння.

М. Станівський вважає, що мовні буковинсько-молдавські пам'ятки, „відбиваючи в основному боротьбу двох течій – руської і болгарської – поділяються на дві групи. Українською мовою написана значна частина пам'яток: грамоти, дипломатичне листування, церковна ораторська проза і ін. Середньоболгарською мовою здебільшого написані пам'ятки церковного характеру. Окремо стоять ті пам'ятки, мова яких виправлена на болгарський лад. Останні відомі під назвою 'тирновських списків' і, відбиваючи штучне поєднання двох мовних стихій, утворюють собою окрему групу. Сюди належить певна частина церковної літератури та літописи” [6, с. 13].

Пам'ятки першої групи (грамоти, листи) відомі в науковому світі досить добре. Набагато менше знаємо про давню писемність церковнослов'янською мовою. Про неї й піде далі мова.

Зрозуміло, що велика кількість давніх пам'яток не збереглася. Багато їх було знищено в результаті частих молдово- та польсько-турецьких війн, коли руйнувалися й горіли монастирі. Значну частину рукописів було втрачено в пізніші часи, особливо в добу правління фанаріотів (1711–1821), коли все слов'янське в Молдавії зазнавало гонінь. Згодом, після запровадження від сер. XVII ст. в молдавській церві молдавської мови, давня церковнослов'янська літературна продукція не тільки втрачає свою вагу, але й занедбується, а то й знищується. Ось що пише, напр., єпископ Мельхиседек про це з приводу відвідин монастиря Агапії: „В монастирі Агапії зберігається досить гарне зібрання слов'янських рукописів від тих часів, коли в румунській церкві вживалася слов'янська мова. Ці рукописи в 1871 році під час мого відвідання монастиря з метою дослідження його старожитностей я знайшов накиданими на горищі церкви. Але я переконав матушку монахиню Тавифу зробити бібліотеку, переплести ці рукописи і зберігати як рідкість, яка робить честь монастирю. Мої докази були почуті і на даний час ці книги знаходяться в монастирській бібліотеці в належному стані. Багато з них були розрізнені, брудні, прогнилі від дощу, листки позлипалися один з одним, так що рвалися при спробі їх роз'єднати” [див.: 6, с. 7]. Але, зрозуміло, така щаслива доля судилася не всім старовинним пам'яткам. Так, О.І. Яцимирський наводить випадок, про який почув від старця-ігумена Нямецького монастиря о. Феодорита: „В Пояно-Воронецький монастир у південній частині Буковини, який займають на даний час від XVIII ст. старообрядці австрійської церкви, незадовго перед кримською війною приїхав якийсь відомий місіонер для дискусій з питань обрядів. Напередодні його приїзду в монастир монахи зібрали масу старих рукописів та стародруків, у яких, очевидно, могли знайтися не зовсім зручні для них докази, і, склавши всі книги в купу, спалили їх за монастирською огорожею” [6, с. 231-232].

І все ж таки ця слов'янська писемна спадщина дуже велика. Як писав О.І. Яцимирський, „ми маємо право припускати, що в XV – XVIII ст. рукописів було дуже багато. Приблизне число визначити важко, але в усякому разі воно не менше 10000” [10, с. XII].

Найбільше число цих писемних пам'яток зберігається, зрозуміло, в монастирях і музеях Румунії. Але для румунів слов'янська епоха – це „епоха сумних спогадів” [1], однак її доводилося румунам вивчати, бо на цю добу припадає більша частина самостійного політичного життя румунів. І вони, незважаючи на ненависне для багатьох румунських патріотів слово „слов'яни”, її вивчали здавна.

Публікацію цих пам'яток започаткував археолог, проф. Бухарестського університету і директор Національного музею старожитностей Олександр Одобеску (1834-1896), надрукувавши в 1861 р. матеріали в заснованому ним журналі „Revista romana pentru stiințe, littere și arte” [13]. Йому ж належить ґрунтовна стаття „Воздухъ съ вышитымъ изображеніемъ положенія Спасителя во гробъ”, яка відома й у російському перекладі [3], про деякі старовинні речі XIV – XV ст. і слов'янські рукописи румунського походження. Багато слов'янських рукописів з коментарями опублікував єпископ романський Мельхиседек у своїй книзі „Історичні й археологічні нотатки” (1885), що була результатом численних подорожей автора по Молдавії [12]. Публікацією слов'янських писемних старожитностей займалися й інші румунські вчені кін. XIX – поч. XX ст.: П. Сирку, А. Ксенопол, Г. Точилеску, І. Біану, Н. Йорга, Д. Дан, Г. Балш і ін. Тексти пам'яток часто супроводжуються історичними та палеографічними коментарями, іноді подається їх мовна характеристика. Але мова рукописів у працях румунських дослідників традиційно покривається загальною назвою „слов'янська”, а там, де вона позначена східнослов'янськими живомовними рисами, трактується як російська.

Значну увагу давнім писемним пам'яткам з Молдавії приділив і відомий російський філолог О.І. Яцимирський, присвятивши їм низку серйозних робіт: „Из славянских рукописей” (1898), „Григорий Цамблак” (1904), „Славянские и русские рукописи румынских библиотек” (1905), „Из истории славянской письменности Молдавии и Валахии XV – XVII вв.” (1906) і деякі інші.

З українських мовознавців, що досліджували стародавні пам'ятки Буковини, назвемо професора Чернівецького університету Є. Козака. У своїй монографії „Написи з Буковини” (1903) він опублікував велику колекцію епіграфічних текстів XV – XVIII ст. з коментарями до них, а також подав цікаві відомості про церкви та монастирі Буковини і їх бібліотечні фонди. В окремих працях інших учених, написаних на ширшу тематику, є лише принагідні зауваження про пам'ятки цього характеру.

Усе це, як бачимо, наукові дослідження другої пол. XIX – поч. XX ст. У радянський період, добу войовничого атеїзму, питання, пов'язані з церковнослов'янською мовою, вважали неактуальними. Інтерес до них поживався в останні десятиліття, але про давню писемність Буковини церковнослов'янською мовою наразі немає жодної нової розвідки. Тому вважаємо за потрібне звернутися хоча б до загального огляду цієї забутої писемної спадщини.

Як ми могли вже бачити з наведених фактів, твори церковно-релігійного змісту були найпоширенішою тогочасною літературною продукцією. Свого часу О.І. Яцимирський навіть виводив початок слов'янської писемності в Молдавії з поч. XV ст. (1424 р.), розуміючи під нею писемність церковного характеру, а не ділового, і пов'язував її з ім'ям болгарського церковного діяча Григорія Цамблака [7].

Ці пам'ятки не тільки багаті кількісно, але й досить різноманітні за змістом і призначенням. За жанровими ознаками цю писемну спадщину можна поділити на кілька груп.

Св. П и с а н н я. Старші списки старозаповітних книг молдавського походження належать до другої чверті XV ст. і переписані наприкінці 20 рр. XV ст. нямецьким монахом Гавриїлом (з таким ім'ям прийняв схиму Григорій Цамблак). Ці списки містять П'ятикнижжя Мойсея, книгу Ісуса Навіна, Судей ізраїльських, Руфь і чотири книги Царств. Старий Заповіт переписаний також у нямецькому монастирі ієромонахом Гервасієм 1474 р.. 1537 р. старозаповітні книги переписав у Бистриці монах Іоан. [8, с. LIX]. Від того часу відомі ще кілька інших старозаповітних книг. Писані вони церковнослов'янською мовою з відчутним середньоболгарським впливом.

Значно більше було списків Євангелій. О.І. Яцимирський зазначає, що їх кількість у XV – XVII ст. доходила до 90 [7, с. LXII]. З них найбільш відомими в науці є: найдавніше Євангеліє (1429) монаха Гавриїла [7, с. LXII], мистецьки прикрашене Євангеліє, яке наприкінці XV ст. переписав монах Никодим із монастиря Гумора [2, 148] та два рукописні Євангелія з Путни – Євангеліє 1489 р., переписане монахом Паладієм, і Євангеліє 1503–04 рр. [11, 71]. У Національній Бібліотеці в Мюнхені знаходиться Буковинське Євангеліє 1493 року. У Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Петербурзі зберігається рукописне Хотинське Євангеліє XV ст.

Мал. 88. Буковинське Євангеліє з 1493 р. (Національна Бібліотека в Мюнхені)

Мал. 89. Титульна сторінка Євангелії монастиря Гумора з кінця 15 ст. (з «Буковини», 1899 р.)

Важливо, що в церковнослов'янській мові текстів Євангелій нерідко відчутна українська живомовна стихія. Так, О. Яцимирський, подаючи уривки з Євангелія-Апракоса XV ст. (265 л.) з колекції рукописів Румунської Академії [10, с. 95-97], зазначає, що воно має „досить виразні південноруські риси” [10, с. 95]. На доказ сказаному наводить такі приклади з цього Євангелія: на лю^тргини; оу томъ животъ бѣ; оу си вѣр^у и мѣтъ; и рече има о ни^х; оу сѣми людми; придьсташа стареншины; осуженне; вниити оу слвѣ свою; облазни с нама іако при вечери есть; рекоста ко совѣ; оуставша вѣ то ча^ѣ; оу зовратистася; кде живеша, кде прибываша; ѿ ивана; оу схотѣ изыити оу галелѣю; иса сѣна есифова; ѿ назарефа; прииди и вижь; ко совѣ идуща; и г҃ла ѿ не^ю; прижеда иже не възгласить тебе филиппъ; црѣ из^араилевъ; князь иудѣескъ; ѿ ба пришолъ; црѣ твѣа бѣна; оуторое; крѣщахоу^тса; обонь пѣль ердана; сами мнѣ свѣдильствѣете; радѣютса за гласъ жениховъ; аще кому ѿдасьте грѣхи ѿдадѣтса; знаменита иствори и сѣ придо вчикѣ своими; слуги вѣдахѣтъ; егда оупьютса тогда тачеє (вино); осуженъ; оу злюбиша члвци; искахѣтъ его; равнитса творѣа вѣи; животъ имати оу совѣ; градеть година і багато ін. [10, с. 95].

„Молдавських списків Апостолів менше, ніж євангельських, щонайменше втричі, і старший з Нямецького монастиря належить до 30-х рр. XV ст.” [7, с. LXV].

Б о г о с л у ж е б н і тексти засвідчені значною кількістю. Це Церковні Статути, Псалтирі, Служебники, Требники, Октоїхи, Тріоді, Мінеї та ін. Про окремі твори цього змісту з бібліотеки Путненського монастиря повідомляє у своїй праці „Написи з Буковини” Є. Козак. Це – дві Мінеї 1467 року, написані монахом Касіяном; Ліствиця, яку в 1472 році створив монах Васипій; Мінея, скопійована 1504 р. священником Ігнатієм з Кіцманя для Радовецького архієпископа Іоанікія [11, с. 71].

Третю групу складають Т в о р і н н я с в я т и х о т ц і в, що написані як окремими книгами, так і ті, що увійшли до Збірників: Афанасія Александрійського, Василя Великого, Георгія пресв. Кесарійського, Григорія Богослова, Іоана Златоустого, Ісаака Сирина й ін. [Див.: 7, с. 415].

Четвертий відділ, Ж и т і я с в я т и х, представлений невеликою кількістю статей, уривками з Житій аскетів, кількома цільними Життями: Житіє і Гексемерон (зб. оповідань) про Іоана Хрестителя та Златоуста, написані Кипріяном 1481 р. [11, с. 71], а також Житія Марії Єгипетської, Павла Фивейського, Пахомія Пустинника й ін. З-поміж оригінальних церковних творів, що з'явилися на Буковині в зазначений час, слід відзначити „Історію св. Івана Сучавського, або Білгородського”, яку написав Григорій Цамблак [7].

С т а т е й к а н о н і ч н о г о й д о г м а т и ч н о г о з м і с т у теж небагато. Серед них О.І. Яцимирський називає „Святих і прославних апостолів Правила” („про поставлення єпископів”, „про тих, що карають князя або царя” і т. ін.), а також статті догматичного змісту: про св. Трійцю, про християнські догмати, „про те, яким належить бути християнином” та ін. [10, с. 416]. Близькими до цих текстів є різноманітні за змістом Слова й повчання: перекази відомого Слова Єфрема Сиріна, Слово Іоана пресвітера на Різдво Христове [8, с. 50-58], „Слово, како подобаєть стояти вь церкви” [8, с. 59-62] та ін. Серед творів цього змісту трапляються й оригінальні, напр. Слово похвальне влмч. Іоану Новому, укладене нямецьким ігуменом Феодосієм [9, с. 71-73].

Більш повний відділ – п о л е м і ч н и й. Це переважно трактати проти латинян, написані після Флорентійського собору (1439). Вони найбільш повно представлені у Збірнику Гавриїла 40-х рр. XV ст. [8, с. 28-30] та в анонімному „Сказании о Нерукотворенномъ образѣ” 1448 р. [8, с.50].

Окрему групу складають а п о к р и ф и [Див.: 7, с. 418]. Вони не були визнані церквою, але приваблювали людей, далеких від церковних догм, своїм фантастичним, часом єретичним змістом. Частину цих творів опублікував О.І. Яцимирський у роботі „Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV – XVII вв.” [8, с. 109-136].

Освічених людей цікавила й с в і т с ь к а література, особливо на історичні теми. Так, відомо, що у 1574 р. писар Г. Юрашко купив у хотинського священника Івана книгу „Літописець про сербських королів і архієпископів” [2, с. 66].

Першими місцевими проявами світської літератури в Молдавії були літописи, що почали укладатися за наказом Стефана Великого. У цю добу були написані: Коротка хроніка 1359 – 1451 рр.; Бистрицький літопис 1359 – 1507 рр.; Літопис 1359 – 1504 рр.; Літопис 1359 – 1512 рр.; Путнянський I літопис 1359 – 1526 рр. і Путнянський II літопис 1359 – 1518 рр. Ці історичні хроніки створені у формі переважно коротких щорічних записок. Колорит мови нейтральний, фраза нескладна. Стиль відзначається стислістю, лаконічністю.

Більш розлогими й вишуканими з художнього боку літописами є хроніки Макарія (1504-1551) та Євфимія (1541-1552), де виразно виявився другий південнослов'янський вплив, особливо в царині стилістики. Автори тяжіють до складної фрази і красномовності. Ілюстрацією до сказаного може бути уривок зі вступної частини літопису Макарія:

Принеси ꙗко и мы елико ^{но} силѣ, отсѣдѹ люботрѹднѣ, таже о сице-выхъ сѣвѣ коснѣмъ и до еже при нас лѣтѣхъ же и царствна слова плен-ницѣ привлѣчемъ, не кычениемъ рыторства высокождрѣще, нѣ царс-кымъ повелѣниемъ послѣдѹще, Петра глагола израднаго, иже сѣпро-тивнѣмъ страшнаго, сына Стефана воеводи Доблаго, и того великаго словоположника кир Феодора. Повелѣше во моеи хѹдости, послѣднѣйшо-мѹ вѣ священноиноцѣхъ смѣренномѹ Макариѹ о сѣлѹчшихъсѹ вещьхъ вѣ мимошедшихъ врѣменехъ же и дрѣжавѣ и до нас дошедшихъ, не забвения гробомъ покрити, нѣ лѣтописечствѹ прѣдати, и да ни же скѣдствомъ об-рѣщемъ сѹ мечь вѣ

ножницѣ понѣждаѣще, ни же дългословствѣще лѣжицеѣ рѣкѣ испражнѣѣще, и ни же о божи пособлени възвншатисѣ, ни же о наказани малодушьствовати, нѣ о вѣсѣх слаѣх богови възсла-ти, строжцому вѣсѣ на ползѣ, и сна ѹбо сице. Начнѣм же ѹже ѹкрасити слова вѣнець словеси залтоплетеними и дългъ повелѣниѣ отдати [5, с. 75].

Оригінали рукописів знаходяться зараз в архівах Москви, Петербурга, Києва та Бухареста.

Уперше тексти цих літописів стали відомі завдяки румунському вченому І. Богдану, який у 1851–1895 роках опублікував частину з них. Найповніше видання цих хронік здійснив 1976 р. Ф.А.Грекул [5].

Мова літописів ще належно не досліджена. Маємо лише окремі зауваження. Так, на думку М.Ф. Станівського, вони відбивають „штучне поєднання двох мовних стихій” – руської і болгарської [6, с.13].

Окрему групу становлять н а п и с и на пам’ятках матеріальної культури. Відомий на сьогодні епіграфічний матеріал з теренів Буковини різноманітний за змістом та способами і технікою виконання. Це – записи знатних осіб на подарованих монастирям Євангеліях, Тріодях тощо; покрайні записи та постскриптами монахів на книжках з монастирських бібліотек. Авторами багатьох написів, видряпаних на стінах церков, дзвіниць і монастирських мурах, були тутешні монахи, а також прочани. Залишали свої автографи (графіті, дипінті) й будівельники та малярі, що брали участь у спорудженні храмів чи інших церковних об’єктів.

Тогочасною українською, а не церковнослов’янською мовою, викарбувані написи на печатках молдавських воєвод і урядових установ. Так, на печатці Стефана III (Великого) читаємо: **печать іѡ стефана воєвѡда. ѡсподар земли молдавскон** (див. фото). На печатці міської ради м. Хотина (кін. XVI - поч. XVII ст.) викарбувано: **печать миста хотинскаго** [2, с. 37]. Найчисельнішу і найбагатшу за змістом групу серед написів складають епітафії. Нижче подаємо, за Є. Козаком, надгробний напис на могилі воєводи Стефана Великого [11, с. 84].

Цей різноманітний епіграфічний матеріал досить добре представлений насамперед у роботах О. І. Яцимирського [8, с. 109-136], Є. Козака [10], Д. Богдана [1, с. 80-82].

Такою в загальних рисах виглядає буковинська писемність церковнослов’янською мовою. Ця багата і по суті ще не доторкана лінгвістами спадщина може бути як вдячним матеріалом для вивчення церковнослов’янської мови, так і слугувати багатим фактажем для дослідження структури української мови XVI –

XVI ст. взагалі та її говорів зокрема.

Література

1. Богдан Д.П. Славянские надписи в Валахии, Молдове, Трансильвании и Добрудже / Д.П. Богдан // Вопросы языкознания. – 1961. – № 6. – С. 72–82.
2. Буковина : історичний нарис. – Чернівці : Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
3. Одобеско А. Воздухъ съ вышитымъ изображеніемъ положенія Спасителя во гробъ / Ар. Одобеско // Древности Моск. археолог. общ. – Т. IV. – Вып. I. – С. 1–20.
4. Романець О. Джерела братерства. Богдан П. Хашдеу і східноромансько-українські взаємини / О. Романець.– Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1971. – 192 с.
5. Славяно-молдавские летописи XV – XVI вв. / [сост. Ф.А. Грекул]. – М.: Наука, 1976. – 151 с.
6. Станівський М.Ф. Спостереження над мовою буковинсько-молдавських пам'яток XIV-XVIII століть / М.Ф. Станівський // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Чернівці, 1958. – С. 3 – 21.
7. Яцимирский А.И. Григорий Цамблак / А.И. Яцимирский. – СПб., 1904. – 501 с.
8. Яцимирский А.И. Из истории славянской письменности Молдавии и Валахии XV – XVII вв. / А.И. Яцимирский // Памятники древней письменности и искусства. – СПб, 1906. – 7 + CXVIII +160 с.
9. Яцимирский А.И. Из славянских рукописей / А.И. Яцимирский. – М., 1898. – 166 с.
10. Яцимирский А.И. Славянские и русские рукописи румынских библиотек / А.И. Яцимирский. – СПб, 1905. – XL+ 965 с.
11. Die Inschriften aus der Bukovina: Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde der Landes und Kirchengeschichte / [Herausgegeben von dr. Eugen A. Kozak]. – Teil I. – Wien, 1903. – XIV+214 S.
12. Melchisedec. episc. Romanului/ Notițe istorice și archeologice, adunate de pe la 48 monăstiri și biserici antice din Moldova / Episc. Romanului Melchisedec. – București, 1885.
13. Odobescu A.I. Despre unele manuscripte și cărți tipărite, aflate în mănăstirea Bistrița (districtul Vâlcea în România) / A.I. Odobescu // Revista romana pentru științe, litere și arte. – 1861. – Vol. I. – Page 703–742, 807–830.